

ІСТОРИЧНА ЦИВІЛІСТИКА

УДК 347.6

Абібулаєва Тетяна Геннадіївна,

аспірантка відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ БОРГУ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Постановка проблеми. В умовах сучасного розвитку суспільства боргові зобов'язання забезпечують розвиток торгівельних відносин та посідають ключове місце в економічному обороті кожної країни. Відтак, гарантія їх стабільності стає одним з пріоритетних напрямків держави. Значна частина таких взаємовідносин має в своєму суб'єктному складі в якості учасників фізичних осіб, що створює ризик неповернення боргу внаслідок біологічної смерті особи, а це, в свою чергу, призводить до нестабільності таких правовідносин. Сучасне українське законодавство регулює правовідносини позики (кредиту) зі спадковим елементом з певними особливостями і обмеженнями, які мають історичне коріння. Таким чином, дослідження історії розвитку відповідальності по боргах в спадкових правовідносинах в римському праві дає змогу зрозуміти і проаналізувати сучасний підхід законодавця в регулюванні цього питання та винайти шляхи вдосконалення нормативної бази.

Стан дослідження теми. В теорії спадкового права особливості процесу переходу обов'язків боржника та прав кредитора в порядку спадкування ґрунтовно досліджувалися майже 100 років тому в монографіях таких видатних науковців як І. Кістяковський «Долговая ответственность наследника въ римскомъ правѣ» 1900 рік, Г. Дормідонтов «Об ответственности наследников по обязательствам оставителя наследства» 1881 рік, Л. Кассо «Преемство наследника в обязательствах наследодателя» 1895 рік.

На сьогоднішній день зазначене питання недостатньо вивчене з-поміж інших питань спадкового права, натомість, воно потребує більш ґрунтовного і комплексного підходу в своєму дослідженні у зв'язку з необхідністю усунення протиріч і прогалин в сучасному законодавстві.

Метою дослідження є аналіз історичних аспектів виникнення відповідальності по боргах

спадкодавця у римському праві, особливості такої відповідальності, з'ясувати соціальні і правові передумови становлення сучасного законодавства, що регулює вищезазначені відносини.

Виклад основного матеріалу. Прагнення людини до набуття, збільшення та збереження майна, як показує історія, є споконвічною характерною рисою людської особистості. Природне право або *jus naturale*, як його називали в Давньому Римі, має біологічне походження і притаманне кожній особі з її народження. Власницьке ставлення особи до майна розглядалося прихильниками теорії природного права як органічне вираження сутності людини.

Незважаючи на те, що істина природного права, в цілому, та теорія природної сутності власності, зокрема, так і залишаються предметом дискусій багатьох науковців, притаманність людині такої психологічної риси як «інстинкт власності та небажання її позбутися» заперечувати важко. Це можна побачити навіть у поведінці маленьких дітей, коли вони добровільно не згодні ділитися своїми іграшками та солодощами з іншими. З дорослішанням видозмінюються лише вид і обсяги майна, власне ж ставлення до «свого» залишається таким самим. Постає закономірне питання – навіщо ж людина накопичує все це майно?!

Майже кожен з нас за життя прагне зберегти і збільшити свій статок для задоволення власних потреб і потреб своєї родини. Усвідомлення того, що накопичені блага навіть після смерті їх власника зможуть задовольняти інтереси близьких родичів, спонукає людство до постійного накопичення статків. Перехід же майна від однієї особи після її смерті до іншої особи отримав в теорії права назву «спадкування».

Ще за часів первісного плем'я, коли суспільство тільки починало свій соціальний розвиток, природний інстинкт власності на особисті речі та

знаряддя праці призводить до необхідності розподілу майна після смерті померлого. Порядок і підстави такого розподілу склали первобутній порядок спадкування.

В процесі сталого розвитку продуктивних сил і перетворення матріархату в патріархальну родину значно звужується кількість родичів, які пов'язані між собою певними сімейними та соціальними зв'язками, утворюється сім'я. Сім'я починає закладатися на єдності походження і спорідненості, спільності майна, релігійності та авторитету домовладки. Шлюб трансформується з полігамного на парний моногамний, визначення походження дітей починає здійснюватися по батьківській лінії, а родовий устрій перетворюються на сусідський. В цей час визначну роль відіграють такі категорії як принцип старшинства, честь родини і непохитний авторитет батьківської влади. Сім'я, в особі домовладки, вступає в економічні відносини як окремий учасник зобов'язань, виконання яких в силу спільності майна, зазвичай також було обов'язком всіх членів родини.

Саме авторитет домовладки і спільність сімейних активів, в тому числі й зобов'язань, відіграє провідну роль в суспільних відносинах того часу, через що після смерті починає відбуватися не лише перехід майна, але й обов'язків, які нащадки в силу звичаю та впливу суспільства виконували для збереження честі та ім'я родини.

Таким чином, започаткування переходу обов'язку з виконання боргу до спадкоємців померлого боржника з самого початку закладалося на добровільних засадах з урахуванням принципу справедливості, що було зумовлено необхідністю підтримання авторитету сім'ї.

З переходом суспільства до нової формації – рабовласницького ладу, норми-звичаї, за якими здійснювалося спадкування в первісному суспільстві, поступово знаходять своє формальне вираження в писемних джерелах права давніх держав. Найбільш досконале з сучасного погляду регулювання спадкових правовідносин рабовласницького ладу міститься в римському спадковому праві, хоча звичайно, спадкове право існувало й в інших рабовласницьких державах – Єгипті, Вавилонії, Ассирії, Індії тощо.

За відомим виразом Рим тричі підкоряв світ: першого разу своїми легіонами, наслідком чого стало переміщення Італії в центр тодішнього «ORBIS TERRARUM» -- кола земель, які омивало Середземне море; вдруге – християнством, сприйнятим і Київською Руссю; втретє – коли римське право було рецепційоване пізньофеодальною Європою, з тим щоб через віки стати основою багатьох кодифікацій цивільного права, глибоким тер-

мінологічним джерелом, збіркою понять і термінів, які зберігають свій авторитет і по наш час [1, с. 3].

Історія римського спадкування налічує чотири етапи: а) *hereditas ab intestato* – спадкування за давнім цивільним правом; б) *bonorum possessio intestati* – спадкування за преторським едиктом; в) спадкування за імператорськими законами; г) система спадкування за новелами Юстиніана.

В теорії права існують різні погляди щодо періоду започаткування переходу боргу в спадкову масу, серед яких, зокрема, є припущення О. Кот «що трапилось це в період існування римської республіки» [2, с. 14], а Л. Кассо робить висновок, що даний принцип був вперше запроваджений в давньоримських Законах XII таблиць [3, с. 20].

Однак, на нашу думку, найбільш вірогідними є висновки І. Кістяковського про те, що спадкування обов'язку з виконання боргу виникло ще в давній період, і не лише римської держави, а «укладачі XII таблиць лише записали, як відомо, діюче звичаєве право, а не створили ряд нових правових норм» [4, с. 16].

Норми римського права в сфері спадкування не могли не враховувати постійно зростаючі суспільно-економічні інтереси громади. Через розвиток морської торгівлі, селянського господарства та постійних воєнних дій починають широко розповсюджуватися зобов'язальні відносини договірного характеру, в тому числі й відносини позики. Сутність утворених зобов'язань обумовила специфічний суб'єктний склад учасників договору, де з одного боку позикодавцями, як правило, виступали заможні верстви населення, а інша сторона – позичальники, як правило потребували матеріальної допомоги через що і зверталися по позику. Через складнощі в поверненні одна з перших форм позики – договір, який отримав назву «нексум» (*nexum*), був досить ускладнений формальностями укладення.

Так, «нексум», відомий ще до Законів XII таблиць, укладався у формі особливого ритуалу за допомогою куска міді і терезів. За старих часів дану мідь зважували на терезах і таким чином визначали вартість речі, яку кредитор передавав боржнику в особливо урочистій формі [5, с. 306]. Оскільки це певною мірою створювало незручності для кредиторів і боржників і гальмувало розвиток позикових відносин, то поступово сформувалася спрощена форма договору позики – «*mutuum*», що була вже не обтяжена культовими обрядами.

Римському праву була відома і так звана морська позика, «в силу якої зобов'язання позичальника ставилось в залежність від щасливого результату плавання і як компенсація за такий ризик могли

бути погоджені проценти» [6, с. 16]. Такий вид суто римської позики не набув свого подальшого розповсюдження в інших системах права, побудованих на зразок римського.

За обставин розвитку інституту позики і широкого поширення в суспільстві зазначених вище зобов'язань виникає нагальна потреба гарантування кредиторам повернення наданих ними позик, навіть після смерті боржника, адже «смерть явище випадкове; вона не може нанести шкоду кредиторам і не має позбавляти їх того задоволення, на яке вони могли розраховувати за життя спадкодавця» [3, с. 6].

Для розуміння особливостей спадкоємства зобов'язань у позикових правовідносинах римської епохи варто розглянути і систематизувати наступні теорії, якими вчені обґрунтовують виникнення цього явища і його принципових засад. Так, в теорії спадкового права можна простежити декілька основних напрямків правової думки з питань причин появи переходу обов'язку з виконання боргу до спадкоємців, серед яких є:

1) *теорія спадкоємства особистості спадкодавця і необмеженої відповідальності спадкоємця*, прихильники якої наполягали на тому, що особистість юридична не припиняється з фізичною смертю особи, відтак після смерті і особистість, і майно з'єднуються в одній особі спадкоємця, а відтак, разом з цим переходить і зобов'язання з виконання боргу. Друга її частина стосовно необмеженої відповідальності знаходить своє обґрунтування саме в повному спадкоємстві особистості померлого, а відтак необмеженої відповідальності по його боргах. Деякі вчені визнають цю теорію як принцип суто римського походження [3, с. 1], однак існують й інші погляди, які заперечують це твердження – «необмежена відповідальність не спеціальний римський принцип. Необмежена відповідальність притаманна всім народам на відомому ступені їх культурного розвитку» [4, с. 37];

2) *теорія спадкування власності, як єдиного цілого*, під якою розуміється «не сукупність предметів спадщини, а єдність активу і пасиву. Права вимоги, борги є невід'ємною частиною цієї єдності, а тому вони переходять на спадкоємця еірсоі при цьому, авжеж, в повному обсязі» [4, с. 8]. Ця теорія зустріла низку противників, які заперечували ототожнення власне майна з боргами та правом вимоги;

3) *теорія спільності сімейного майна*, яка, на нашу думку, має логічне обґрунтування впровадження спадкового наступництва боргів в тогочасному суспільстві в силу традиції, устрою і еволюції розвитку сім'ї в історії людства. Так, згідно цієї теорії спільність майна окремої родини і авторитет влади

pater familias зумовили необхідність збереження зобов'язань за нащадками померлого боржника для гарантії розвитку і стабільності відносин позики, які тільки починали своє становлення в економічному житті суспільства.

З аналізу викладених теорій маємо змогу зробити певні висновки щодо особливостей спадкового переходу зобов'язань в Стародавньому Римі, серед яких є наступні:

- зобов'язання не припинялося зі смертю боржника і переходило до його спадкоємців;

- обсяг відповідальності був нічим не обмежений, тобто спадкоємець ставав боржником по зобов'язаннях спадкодавця відповідаючи при цьому в тому числі власним майном;

- такий порядок сформувався під тиском спільності сімейного майна.

З поступальним розвитком норми римського спадкового права в частині необмеженого спадкування зобов'язань починають обтяжуватися різними юридичними конструкціями, адже спадкування боргів більших за успадкований статок було невідповідним не лише спадкоємцю, але й його власним кредиторам, які тепер мали конкурувати з кредиторами спадкодавця, адже все майно – і успадковане і особисте майно спадкоємця спрямовувалося на задоволення потреб кредиторів померлого спадкодавця. З іншого боку, незадоволення мало місце і на боці кредиторів померлого боржника, адже кількість власних боргів новоспеченого спадкоємця могла бути значно більшою за успадковане майно і, таким чином, розраховувати на повне задоволення своїх вимог кредитори вже не мали змоги.

Невідгідне положення склалося і в сфері застосування такого виду заповідальних розпоряджень як legata. Так, за допомогою легатів відповідальність по боргах померлого боржника не розподілялась пропорційно кількості отримувачів спадкового майна, серед яких в даному випадку були як спадкоємець, так і легаритарій – отримувач відмови. Виконання боргу перед кредитором покладалося лише на одну особу – спадкоємця, в той час, коли легаритарій, отримавши ту чи іншу майнову вигоду не вступає в жодні зобов'язання спадкодавця.

Вказана в заповідальній відмові особа одержувала тільки визначене майно, у той час, як борги спадкодавця до неї не переходили [2, с. 15].

За таких обставин легат був можливий лише в разі достатності майна на погашення боргів, а спадкоємець відповідав лише у межах вартості успадкованого майна за вирахуванням зобов'язань. Заради справедливості треба зазначити, що за певних обставин такий учасник спадкових відносин як легаритарій міг залишити в себе необтяжене майно

значної вартості, а спадкоємець зостатися з нічим, якщо обсяг боргів довірнював успадкованому майну, що залишилось після сплати боргів і legata.

Історичне значення в напрямку обмеження спадкової відповідальності спадкоємців мали реформи Юстиніана 531 року, якими була введена інвентарна пільга – *beneficium inventarii*. Якщо спадкоємець протягом 30 днів з часу *delatio* почне складання опису спадкового майна за участю свідків і нотаріуса та протягом 60 днів доведе її до кінця, то він відповідає за спадкові борги лише в обсязі описаного майна – *intravires hereditatis* [7, с. 519].

Таким чином, в результаті змін і перетворень римське спадкове право імператорського періоду поступово все ж таки приходить до необхідності хоча і часткової, але відмови від необмеженої відповідальності спадкоємців і закладає підвалини принципу обмеження боргових зобов'язань спадкоємців вартістю успадкованого майна.

«Римське право показує з повною ясністю, що необмежена відповідальність не відповідає потребам суспільства, що пережило період тісних сімейних зв'язків. І якщо ми не бажаємо не прислухатися до уроків історії, ми зобов'язані віднести досить негативно до постановки даного питання у вітчизняній літературі» [4, с. 104].

Висновки. Важливу історичною формацією в формальному закріпленні спадкового переходу боргу і його особливостей на законодавчому рівні стало римське спадкове право, яке заклало підвалини для формування багатьох національних систем сучасних європейських держав таких як Німеччина, Франція, Австрія, тощо.

Давньоримському праву були характерні наступні характерні особливості у спадкуванні боргів, а саме: зобов'язання не припинялося зі смертю боржника і переходило до його спадкоємців; обсяг відповідальності був нічим не обмежений, тобто спадкоємець ставав боржником по зобов'язаннях спадкодавця відповідаючи при цьому в тому числі власним майном; такий порядок сформувався під тиском спільності сімейного майна.

Принцип інвентарної пільги, закріплений за часів римської республіки, коли відповідальність спадкоємця обмежувалась вартістю успадкованого майна за умови проведення інвентаризації (опису) майна був рецепійований Французький цивільним кодексом 1804 року і Німецьким цивільним уложением 1900 року, які діють по сьогоднішній день. Національному законодавству також відома обмежена відповідальність по боргах померлого, але без необхідності проведення опису і завжди обмежується вартістю успадкованого майна.

ΛΙΤΕΡΑΤΥΡΑ:

1. Васильченко В.В. Римське спадкове право на тлі права сучасного: моногр. / В.В. Васильченко. – Запоріжжя : «Верже», 1999. – 132 с.
2. Кот О.О. Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праву України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.О. Кот. – К., 2002. – 187 с.
3. Кассо Л. Преемство наследника в обязательствах наследодателя / Л. Кассо. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1895. – 299 с.
4. Кистяковский И.А. Долговая ответственность наследника в римском праве / И.А. Кистяковский. – Тип. Императорского ун-та Св. Владимира Н.Т. Корчаг-Новицкого, 1900. – 104 с.
5. Підпригора О.А. Римське приватне право : підручн. для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів : [Вид. 3-є, перероб. та доп.]. / О.А. Підпригора. – К. : «Ін Юре», 2001. – 440 с.
6. Кривенда О.В. Цивільно-правове регулювання позикових відносин в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.В. Кривенда. – К., 2003.
7. Покровский И.А. История римского права / И.А. Покровский. – СПб. : Летний сад, Журнал Невы, 1999. – 533 с.

Абібулаєва Тетяна Геннадіївна

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ БОРГУ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

У статті здійснено розгляд питань, пов'язаних зі становленням та розвитком відповідальності за борги спадкодавця в римському праві. Виділено три теорії правової думки з питань причин появи переходу обов'язку з виконання боргу до спадкоємців. Розглянуто еволюцію становлення такої відповідальності від давньоримського права до права часів римської республіки епохи Юстиніана – епохи в період якої було закладено принципові засади обмеженої відповідальності спадкоємців шляхом проведення опису майна, які в подальшому були рецепійовані такими європейськими країнами як Німеччина і Франція.

Ключові слова: борг, спадкування боргу, обов'язок, відповідальність за борги, перехід обов'язку, Римське право.

Абибулаева Татьяна Геннадиевна

ОСОБЕННОСТИ НАСЛЕДОВАНИЕ ДОЛГА В РИМСКОМ ПРАВЕ

В статье рассмотрены вопросы, связанные с возникновением и развитием ответственности по долгам наследодателя в римском праве. Выделены три теории правовой мысли относительно причин появления перехода обязанности по исполнению долга наследниками. Рассмотрена эволюция становления такой ответственности от древнеримского права к праву времен римской республики эпохи Юстиниана – эпохи в период которой были заложены принципиальные основы ограниченной ответственности наследников посредством осуществления описи имущества, которые в дальнейшем были рецепированы такими европейскими государствами как Германия и Франция.

Ключевые слова: долг, наследование долга, обязанность, ответственность за долги, переход долга, Римское право.

Abibulaieva Tetiana Gennadiivna

FEATURES OF DEBT INHERITANCE IN ROMAN LAW

This article covers issues related to beginning and evolution of the responsibility for debts of testator in the Roman law. There are three theories of legal thought as regards causes of transferring responsibility for debt repayment to heirs. The article also depicts evolution of formation of such responsibility from the ancient Roman times to the times of Roman Republic of Justinian era – an age in which were established foundation principles of limited liability by heirs due to inventory of property that were later used by such european countries as Germany and France.

Keywords: debt, inheritance of debt, duty, liability for debt, transfer of debt, the Roman law.